

Erdélyi menekültek Debrecenben 1916 őszén

1916. augusztus 27-én bekövetkezett az az esemény, amelyre az első világháború kirobbanása óta számítani lehetett: Románia hadat üzent az Osztrák–Magyar Monarchiának. Annak ellenére, hogy a támadás nem lepte meg a hadvezetést és az erdélyiek is „sejtelmesen bizonyosra” vették, igazán senki sem készült rá. A román betörés az egész határ mentén egyszerre történt, hírére pánikszerű menekülés vette kezdetét. Mivel a csigalassúsággal haladó offenzíva első hulláma Csík és Háromszék vármegyét, valamint a Barcaságot érintette, „Erdélynek éppen legmegbízhatóbb két népe: a székely és a szász”¹ fogott először vándorbotot.

Az értelmiségiek és a napszámosok egy része vonattal távozott a veszélyeztetett területekről. Néhány nap múlva azonban, mikor a csapatszállítások miatt a vasúti forgalom egyre zsúfoltabbá vált, az emberek 40–100 km-t is gyalogoltak, amíg áttelepítő vonathoz jutottak. A falusi gazdák szekerek segítségével próbálták megmenteni sokszor komikusan összeválogatott ingóságait. A szekérkaravánok állataikkal beláthatatlan hosszú, néha kettős és hármas kocsi-sorokban vonultak minden használható úton északnyugat felé. „Az úton nem lehetett menni! Úgy tele vót az út, ott olyant nem lehetett, hogy egymást kerüljük el. Ha visszafelé akart jöni, nem tudott! Csak előre!” – emlékszik vissza a menekülés első óráira Kolozsi Antal gyergyóditrói lakos.² Annak ellenére, hogy kezdetben a hatóságok a határ menti területek kiürítését az ún. „Maros-vonal”-ig elegendőnek tartották, már augusztus végén határozat született a menekültek széttelepítéséről. Ennek megfelelően a többnyire idősekből, asszonyokból és gyermekekből álló karavánokat³ vármegyék szerint csoportosítva az ország belsejébe, előre kijelölt helyekre irányították. A belügyminisztérium Csík és Maros-Torda vármegye menekülteinek Hajdú és Szabolcs vármegyét, a háromszékieknek és az udvarhelyieknek Békés és Jász-Nagykun-Szolnok vármegyét, a szebenieknek és az alsó-fehérieknek Bács-Bodrog vármegyét, a brassóiaknak és a nagy-küküllőieknek Torontál vármegyét, a fogarasiaknak Csanád vármegyét, a kis-küküllőieknek Csongrád vármegyét, míg a hunyadiaknak és a krassó-szörényieknek Arad vármegyét jelölte ki ideiglenes tartózkodási helyként.⁴ A meghatározott kényszerlakhely elérése a közlekedési nehézségek miatt azonban nem minden esetben volt megvalósítható. Mivel sokan rokonaiknál kerestek menedéket, a sorsüldözött erdélyi lakosság szétszóródott az egész ország területén. A gazdag és tekintélyes polgárság Budapestet választotta, de Miskolcon, Pozsonyban, Komáromban, Győrben vagy Balatonbogláron is több száz menekült élt.

Bár a határszéli vármegyékből nem mindenki hagyta el otthonát, a menekültek száma mégis igen magas volt. Betegh Miklós erdélyi kormánybiztos számításai szerint 206 000 fő kelt át a Királyhágón (a románok és a szászok nemigen mentek túl Kolozsváron).⁵ Az áttelepítés nemcsak a „földönfutók” biztonságát szolgálta, de levette a kormány válláról ellátásuk terhének nagy részét, amelyet a helyi közösségek bevonásával valósítottak meg.

¹ Református Szemle, 1916. szeptember 15.

² Gazda József: *A Székelyföld XX. századi történelméből (1916)*. = Székelyföld 1998. 9. sz. 76.

³ A 17–55 éves hadra fogható férfiak jelentkeztek a m. kir. Népfelkelésbe, és harcoltak szülőföldjükért

⁴ Magyarország 1916. szeptember 1.

⁵ Betegh Miklós: *Erdély a világháborúban*. Dicsőszentmárton 1924. 82.

„...legyen otthona ez a nagy város a határszél székelyeinek”⁶

A románok erdélyi betörését követő napokban elsőként az ország városai közül Debrecenben⁷ születtek konkrét intézkedések az „árulás elől menekülő” lakosság megsegítésére. Márk Endre polgármester kezdeményezésére szeptember 1-jén megalakult az Erdélyi Menekülteket Gyámolító Bizottság, amely a menekültek elhelyezéséről, ételmezéséről: általában pillanatnyi szükségletük kielégítéséről gondoskodott.⁸ A „szép és nemes akció” elindítása a debreceni társadalom filantróp érzelmű tagjainak bevonásával történt, a városi tanács a vezetést csak a hivatalos ügyek gördülékenyebb intézése miatt tartotta fenn magának. A tevékenységét négy albizottság (szállásadó, ételmezési, pénzügyi és munkaközvetítő-segítő) keretében kifejtő testület kezébe vette az ide érkező menekültek sorsának irányítását, és igyekezett minden téren – néha túlzott – elvárásaiknak eleget tenni. Az erdélyiek már a vasútállomáson megtapasztalhatták a debreceniek elkötelezettségét és lelkesedését: a másodosztályú váróteremben felállított étkezőben tejjel (különösen a gyermekeket), kávéval, teával, vajjas kenyérral és szerény ebéddel vendégelték meg őket. Jelentős intézkedések születtek a gyermekek megsegítésére is. A debreceni Stefánia Szövetség gondoskodott megfürdetésükről, a betegek kezeléséről, míg a legrosszabb állapotban lévőket ideiglenesen az állami gyermekmenhelyen helyezték el.⁹

A debreceni társadalom – a tanács által olykor túlértékelt¹⁰ – áldozatkészsége lehetővé tette, hogy a civis városba érkező kényszervendégeket a lehetőségekhez képest jó körülmények várják. Az egyéni felajánlásoknak és a rendezvények (kabaré és művészi est, színházi előadások, futballmérkőzés) bevételének köszönhetően már szeptember 8-ig 32 812 korona 16 fillér gyűlt össze.¹¹ A háborús viszonyok ellenére a város és a szomszédos falvak lakossága jelentős természetbeni adományokkal (kenyér, tej, vaj, túró, méz, zsír, burgonya stb.) járult hozzá a többnapos utazás után elcsigázott menekültek ételmezéséhez. A „magyar testvérek” hazafias ügyének felkarolásában kiemelkedő szerepet játszottak az újságok (Debreceni Független Újság, Debreceni Közlöny, Debreceni Újság), amelyek állandóan felszínen tartották és nagyszabású propaganda tárgyává tették a mozgalmat (közölték az adakozók névsorát, tudósítottak az albizottságok üléseiről stb.). A Debrecenbe érkező erdélyieknek azonban nemcsak szíves fogadtatásban volt részük, hanem részvétlenséggel, közönnyel, sőt gúnnal is találkoztak. A saját érdekeiket féltő polgárok ugyanis sáskajárást véltek felfedezni a modern népvándorlásban: „Ide jönnek és kiesznek minket”¹² – panaszkodtak. A többség azonban megértette „a nagy nehéz idők szavát”, és megtett minden tőle telhetőt, hogy az erdélyiek otthonuknak érezzék átmeneti lakhelyüket. Az az erőfeszítés, amellyel a város a menekültek ügyét igyekezett szolgálni, már kezdetben elismerést váltott ki az ország más vidékein, ahol ezen a téren rendszeresség még alig volt észlelhető. Tisza István is elismerve a lakosság érdemeit, „hálásan emlékezett meg a debreceni segítő akcióról”.¹³

⁶ Debreceni Újság 1916. szeptember 4.

⁷ A Hajdú vármegyébe érkező 20 000 csíki menekült közül Debrecen 6000-nek szolgált volna ideiglenes lakhelyül. Debreceni Független Újság 1916. szeptember 7.

⁸ Debreceni Független Újság 1916. szeptember 2.; Debreceni Újság 1916. szeptember 2.

⁹ Debreceni Újság 1916. szeptember 10.

¹⁰ „Debrecen szíve tündöklő fénnel világítja be az erdélyi menekülők útjait.” Debreceni Közlöny 1916. szeptember 17.

¹¹ Ezt az összeget jelentősen gyarapította Az Est 20 000 koronás adománya; Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (továbbiakban HBML) IV. B. 1405/b, Debrecen Város Tanácsának iratai 1914–1918. VII. 11. (Erdélyi menekültek segítése).

¹² Dr. Nagy András: *Lót visszánéz*. Csíkszereda 2001. 40.

¹³ Debreceni Független Újság 1916. szeptember 4.

A „semleges szomszéd” támadása után a nagyszebeni hadtestparancsnokság is Debrecenben nyert elhelyezést. Azért, hogy ne terheljék túl a várost, a belügyminisztérium úgy döntött, állandó tartózkodásra többé nem irányítanak ide menekülteket. Így hivatalosan csak olyan erdélyiek maradhattak itt, akik saját erejükből fenn tudták tartani magukat. A határozat ellenére azonban a városban szeptember 25-ig 2421 közellátást igénylő személy telepedett le.¹⁴ Dacolta a körülményekkel (háborús helyzet, kormánytámogatás elmaradása) a tanács senkit sem utaztatott tovább, hanem adományokból próbálta megoldani ellátásukat. A parancsnokság áthelyezése a menekültekre nézve is több negatív következménnyel járt, hiszen szeptember 11-étől bezárták a Péterfia utcai Erdélyi Menekülők Étkezdéjét, míg kórházi célokra lefoglalták a református kollégiumban és annak internátusában lévő ideiglenes szálláshelyüket. A városvezetés gyors és céltudatos intézkedéseinek következtében a menekültek helyzete mégsem vált katasztrofálissá. Csürös Ferenc ételmezési bizottsági elnök kezdeményezésére a vasútállomás másodosztályú várótermében a rászorulóknak már szeptember 12-étől rendes ebédet és vacsorát kaptak (itt étkeztek az átutazó erdélyiek is). A Katona Otthon, amelynek tulajdonképpeni rendeltetése a katonák ellátása volt, vállalta „székely véreink” minden módon való segítségét. A bizottsággal való együttműködés eredményeképpen felállította „az erdélyi menekültek asztalát”, és napi háromszori étkezést biztosított korlátozott számban, összesen 2 korona 40 fillérért. A testület ehhez 2 korona ételmezési díjjal járult hozzá.¹⁵ Sokszor megoldhatatlan feladat elé állította a tanácsot az ide érkezők elszállásolása. Bár sok debreceni hazafiasságát azáltal fejezte ki, hogy felajánlotta üres lakását vagy bútorozott szobáját a menekülteknek, mégis számos sorstársuknak a pályaudvar szolgált átmeneti lakhelyül. Nem volt ritka a „szállásért tej” változat sem, ahol a tehenes gazdák az akkor hiánycikknek számító tejjel fizették ki lakbérüket. A gazdagabb erdélyi családok általában az olcsóbb szállodákban vagy városi bérházakban laktak rövid ittlétük alatt.

A menekültek életfeltételeinek alakulása

Annak ellenére, hogy a szülőföldjéről elűzött lakosság elsősegélyezése, pillanatnyi ellátása is súlyos terhet jelentett a társadalomnak, az igazán nehéz feladatok a karavánok letelepedése után következtek. Nem volt ez másképp Debrecenben sem, sőt a város gondjait tetézte, hogy mivel hivatalosan nem tartózkodhattak itt hatósági közellátást igénylő menekültek, kormánytámogatásra nem számíthatott. A jómódú polgárság bőkezű adakozásai is látványosan megcsappantak: míg szeptember első két hetében 37 810 korona 49 fillér folyt be, addig a következő két hétben csak 3622 korona 41 fillér volt a bevétel.¹⁶ Így a civis város ideiglenes lakóinak¹⁷ pénzbeli támogatása lehetetlenné vált, de ételmezésükről a természetbeni adományoknak köszönhetően a bizottságnak még sikerült gondoskodnia.

A korabeli sajtótudósításokból kiderült, hogy a menekültek legfőbb kívánsága – a hazatérés mellett – a munkaszerzés volt, hiszen így maguk és családjuk fenntartásáról a nem mindennapi viszonyok között is gondoskodhattak. „Nem kívánunk segítséget, csak munkát” – foglalták össze óhajaikat. A munkaközvetítő bizottság és az újságok hirdetéseinek jóvoltából 200–250 fő-

¹⁴ Debreceni Független Újság 1916. szeptember 26.

¹⁵ HBML IV.B. 1405/b. Debrecen Város Tanácsának iratai 1914–1918. VII.11. (Erdélyi menekültek segélyezése).

¹⁶ Uo.

¹⁷ Domahidy főispán jelentése szerint 1916. október elején Debrecenben 2850 menekült volt: 864 csiki, 750 szebeni, 337 maros-tordai, 206 brassói, 201 hunyadi, 130 nagy-küküllői, 114 udvarhelyi, 71 Kolozs megyei, 55 kis-küküllői, 11 besztercei, 9 krassó-szörényi, 6 máramarosi és 2 aradi. Debreceni Újság 1916. október 5.

nek sikerült állást találnia, de a szakismeret hiánya miatt sokan nem nyerhettek alkalmazást.¹⁸ A legkeresettebbek a házi cselédek voltak, hiszen októberben négy közvetítő iroda is működött a városban (a munkaadónak 1 koronát kellett fizetnie minden cseléd után az elhelyező intézetnek). Nem mondható ez el a szekerekkel érkező menekültekről. Bár a fuvarhiány miatt nagy segítséget jelentettek volna a faanyag szállításában, a tanács nem használta ki a „raktározó fuvar munkaerőt”.¹⁹ Ez volt a fő oka, hogy a gazdák többsége túladott állatain. A városban tartózkodó erdélyi értelmiségiek, köztisztviselők és magánhivatalnokok jobban boldogultak a munkaszerzés terén. Már szeptember első napjaitól a városházán működő központi irodában néhány menekült tanítót és jegyzőt alkalmaztak érkező társaik ügyeinek intézésére. Sikerült ideiglenesen állást találnia több ügyvédnek és ügyvédjelöltnek (az ügyvédi kamara elnökének, Szilágyi Imrének közbenjárásával), lelkésznek és segédlelkésznek is. A pénzügyigazgatóság hivatalaiban 43, addig Csíkszeredában dolgozó tisztviselő és napidíjas tevékenykedett.²⁰ Összességében azonban a felnőtt menekült lakosság felének sem sikerült elhelyezkednie, ami fokozta kiszolgáltatottságukat.

Szeptember végén láttak napvilágot azok a belügyminisztériumi körrendeletek, amelyekről mindenki a menekültek helyzetének megoldását várta.²¹ A budapesti Erdély-részi Központi Munkaközvetítő felállítására, amely a helyi hatóságokkal együttműködve kívánta elősegíteni az erdélyiek munkához jutását, azonban alig volt érzékelhető Debrecenben. A kis összegű (3 családtagig 2 korona, azon felül 1 korona személy/nap) és szigorú feltételekhez kötött állami segély már valóban hozzájárult az érintettek életkörülményeinek javulásához. A pénzbeli támogatásból a veszélyeztetett területekről érkező, nem dolgozó erdélyiek részesültek, míg a hatóságilag ki nem ürített vármegyebeliek (Debrecenben 3,15 százaléka a menekülteknek) csak annyi támogatást kaptak, hogy visszatérhessenek lakóhelyükre. A munkabíró menekültek közül is csak azok tarthattak igényt a segélyre, akik számára megfelelő munkaalkalom még nem volt kijelölhető (ez számtalan visszaélés forrása lett). Nem tartoztak a rendeletben szabályozott közsegélyezés keretébe a tényleges szolgálatban álló közalkalmazottak (állami, vármegyei, városi tisztviselők, községi jegyzők), ugyanis rendes és a meneküléssel kapcsolatos rendkívüli illetményeik (útiköltség, napidíj) kiutalása már kezdetben megtörtént. Ez a döntés kb. 100 Csík vármegyei közalkalmazottat és családtagjait érintette. A hatóságok által kiállított igazolvány alapján történő állami segélyek kifizetése Debrecenben október 4-én vette kezdetét. 1916. december 31-éig 387 család részére 83 254 korona 47 fillért osztottak ki.²² A rendelet értelmében a hatóságoknak a betegek ingyenes gyógykezeléséről vagy súlyos esetekben kórházba szállításáról is gondoskodnia kellett. A nagy orvoshiány és a háborús állapotok miatt azonban a menekültek felületes egészségügyi ellátása alig változott.

A kormány támogatásának, bár országos viszonylatban nagyon megkésett (októberben az erdélyiek nagy része elhagyta ideiglenes lakhelyét), Debrecenben kiemelkedő jelentősége volt. Itt ugyanis a menekülteknek 40 százaléka (Hajdú vármegyében több mint 90 százaléka) a hadműveleti szempontból fokozottan veszélyes Csík, Háromszék és Brassó vidékéről származott. Mivel később térhettek csak haza, a hetente fizetett állami segély elviselhetőbbé tette száműzetésüket. Az addig „kegyelemből és irgalomból” élő menekültek többségének sikerült saját erejéből fenntartania magát. Ennek következtében a vasútállomáson működtetett étkezdét a bizott-

¹⁸ A hadsereg megrendelésére dolgozó vállalatoknál (Gazdák Sütődéje, Patkógyár, Stern-féle kefégyár, Mezőgazdasági Gépgyár) hadifoglyokkal is dolgoztattak, nem vették igénybe a menekültek munkáját.

¹⁹ HBML IV. B. 1405/b. Debrecen Város Tanácsának iratai 1914–1918. VII.11. (Erdélyi menekültek segélyezése)

²⁰ Debreceni Független Újság 1916. október 6.

²¹ 30000/1916 és 30100/1916 B. M. eln. számú körrendeletei. Belügyi Közlöny 1916. szeptember 28.

²² Debreceni Közlöny 1917. augusztus 29. „Polgármesteri jelentés az 1916. évről”.

ság október 12-étől bezárta.²³ A tél közeledtével egyre szükségesebb meleg ruhákról azonban továbbra is a helyi társadalom gondoskodott.

Az erdélyiek anyagi helyzetén próbált javítani a Pénzintézeti Központ kezdeményezése is. Ennek megfelelően az olyan betétkönyvekre, amelyeknek kiállítói székhelyüket elhagyni kényszerült pénzintézetek voltak, jutalék- és költségmentesen előleget adtak.²⁴ Debrecenben 7 olyan intézet volt,²⁵ amely az elmenekült 179 erdélyi pénzintézet betéteire előleget folyósított. Bár megfelelő módon tájékoztatták az érdekelteket (hírlapokban, hirdetésekben), az ötlet nem járt nagy sikerrel. Ez nem csak a késői intézkedés (szeptember végén hozták nyilvánosságra) számlájára írható, hiszen a város kényszerlakóinak túlnyomó többsége (85 százaléka) szegény, betétkönyvvel nem rendelkező menekült volt.

Erdélyi diákok a debreceni oktatási intézményekben

Erdély „alattomos megtámadása” változást okozott Debrecen oktatási életében is, hiszen a menekültek gyermekei itt kezdték meg az 1916/17-es tanévet. Mivel tandíj és más díjak befizetése nélkül iratkozhattak be, a kormánytámogatás ellenére az intézmények csak komoly áldozatok árán tudták biztosítani iskoláztatásukat.

A legtöbb erdélyi diák (109) – felekezeti különbség nélkül – a Református Főgimnáziumban folytatta tanulmányait. Nagy részük a Csíkszeredai Katolikus Főgimnáziumból (45), a Sepsiszentgyörgyi Református Főgimnáziumból (11), a Székelyudvarhelyi Református Főgimnáziumból (10) érkezett, de volt köztük nagyenyedi (4), petrozsényi (3) vagy szilágycsehi (1) is.²⁶ 78 diáknak az iskola biztosított szállást (bérelt lakásokban, mivel az internátust a nagyszombeni hadtestparancsnokság részére lefoglalták) és ellátást, míg a többiek szüleiknél vagy rokonaiknál laktak.²⁷ Az egyházkerületi elnökség és Márk Endre polgármester közbenjárásának köszönhetően a belügyminisztérium nemcsak a tápintézeti pénztárt kárpótolta (2 korona fő/nap), hanem a rászoruló diákok felruházási költségeit is fedezte. Az Est több ezer koronás adományát tankönyvszükségletük kielégítésére fordították. Bár a Református Főgimnázium – mint láttuk – igyekezett megteremteni az oktatás anyagi feltételeit, a menekült diákok legnagyobb része, mielőtt tehetné, hazament. Már október végén megindult visszavándorlásuk, és a tanévet már csak 39 fejezte be a patinás intézményben.²⁸

Mivel a helybeli római katolikus plébánia nem tudott helyet adni nekik a Terezianumban, a Református Tanítóképzőben nyert felvételt 12 csíksomlyói tanítóképző intézeti növendék (az év végéig még 5 társuk érkezett).²⁹ A Tanítóképző nemcsak tanintézeti ellátásukról (a költségeket a belügyminisztérium megtérítette), hanem szálláshelyükről is gondoskodott. A pénzbeli adományoknak köszönhetően a vezetőség ruhával, cipővel, fehéreneművel látta el őket, hiszen „igen szomorú állapotban érkeztek [...] nem volt egyebök, mint a rajtok lévő ruha”.³⁰ A Református Főgimnáziumban tanulókkal ellentétben a Tanítóképző székely diákjai csak a tanév

²³ Az üdítő állomás tevékenységéről Dr. Tóth Emil tett jelentést. HBML IV.B. 1405/b. Debrecen Város Tanácsának iratai 1914–1918. VII.11. (Erdélyi menekültek segélyezése).

²⁴ Uo.

²⁵ Általános Forgalmi Bank Rt., Alföldi Takarékpénztár, Debreceni Első Takarékpénztár, Közgazdasági Bank és Váltóüzlet, Debreceni Ipar és Kereskedelmi Bank, Magyar Általános Hitelbank debreceni fiókja, Takarékszövetkezet Rt. Uo.

²⁶ *A Debreceni Református Főgimnázium Értesítője az 1916–17. iskolai évről.* Debrecen 1917. 130.

²⁷ Uo.

²⁸ Uo.

²⁹ *A Debreceni Református Tanítóképző Intézet Értesítője az 1916–17. iskolai évről.* Debrecen 1917. 4–5.

³⁰ Dr. Veress István: *A harmadik háborús év a debreceni tanítóképző intézetben.* = *Debreceni Képes Kalendárium az 1918-as esztendőre.* 59.

végén tértek vissza szülőföldjükre, „a legjobb emléket hagyva kifogástalan erkölcsi magaviseletükkel”.³¹

A vallás- és közoktatásügyi miniszter döntése alapján Debrecenben nyert elhelyezést a Sepsiszentgyörgyi Állami Tanítóképző.³² A menekülés okozta rendkívüli körülmények ellenére mind a négy osztály létszáma még szeptember folyamán teljesen betelt. A túlszűfolt Debreceni Tanítóképző Intézet, bár nem tudta elszállásolni a 129 menekült diákot, de rendelkezésükre bocsátotta dísztermét és tornatermét. E helyiségeket a sepsiszentgyörgyiek nappali szobának, ebédlőnek, konyhának, igazgatói lakásnak és irodának használták. Végül – sok jóindulattal – megoldódott a lakhatás kérdése is: a református egyház tulajdonát képező Diakonissza Otthon és a Siketnéma Intézet nyitotta meg kapuit az erdélyi növendékek előtt. Az iskola igazgatóságának sikerült az internátusban (egy tanuló kivételével mindenki bentlakó volt) egy szeretetteljes, békés otthont létrehozni, de a szétszóródott elhelyezés természetes következményeképpen „a régi pedáns rend és fegyelem kissé meglazult”.³³ Ennek ellenére a diákok szorgalmával, kötelességtudatával és engedelmességével az intézet általában meg volt elégedve. Tanítási óráikat a Református Leánygimnázium tantermeiben délután tartották, amelynek szertárait és felszerelését is használták. Mivel saját gyakorlóiskolájuk nem volt, a hospitálás és gyakorlótanítás négy különböző helyen történt, „komplikált feladat” elé állítva a tanári testületet. Az intézet különös figyelmet fordított a növendékek szabad idejének hasznos eltöltésére: részt vettek a Csokonai-kör estélyén, a Református Kollégium hangversenyén, megtekintették a városi múzeumot, az egyetemi könyvtárat, kirándulást szerveztek a Hortobágyra stb. A tanév végén 31 rendes és 1 magántanuló nyert tanítónői képesítést.³⁴ Bár az 1916/17-es iskolaévet azzal a reménnyel zárták, hogy a szünidőben visszatérhetnek otthonukba, és szeptemberben már az anyaintézetben kezdődhet meg a tanítás, a következő tanévet is Debrecenben kellett tölteniük, mert a sepsiszentgyörgyi iskola épületét kórházi célokra a katonaság lefoglalta.

A hazatérés

A nagyszebeni ütközetet (szeptember 26–28.) követő hetekben a központi hatalmak csapatai teljesen kiszorították a román hadsereget Erdélyből. Ennek köszönhetően a menekült lakosság megkezdhetette az elhagyott otthonába való visszatérést. A határszél közelében fekvő területeken (Csík, Háromszék, Brassó vármegyék) azonban továbbra sem voltak meg a visszatelepítés szükséges előfeltételei, mert a frontvonal közelsége, a katonák ellátása és szállítása még mindig súlyos gondokat okozott ezen a vidéken.

Szülőföldjük felszabadításának híre lázba hozta a Debrecenben tartózkodó erdélyieket is. „Nehezen várják azt a percet, amikor újra útra kelhetnek, hogy újra lássák azt a földet, amelyet verejtékükkel öntöztek, és amely annyira hozzájuk van növe...”³⁵ – jellemzi találóan lelkiállapotukat a Debreceni Újság. Mindezt csak fokozta Csík vármegye közigazgatási hatóságainak visszarendelése (október 12). „Ahogy meghallották, hogy a tisztviselők »haza« mennek, mindenki szeretett volna első lenni otthon.”³⁶ Az „új honfoglalást” azonban a kormány, a torlódások elkerülése miatt, több intézkedéssel szabályozta.

³¹ *A Debreceni Református Tanítóképző Intézet Értesítője az 1916–17. iskolai évről.* Debrecen 1917. 6.

³² *A Sepsiszentgyörgyi M. Kir. Állami Elemi Népiskolai Tanítóképző Intézet XVII. Értesítője az 1916–1917. iskolai évről.* Debrecen 1917. 26.

³³ Uo. 32.

³⁴ Uo. 54.

³⁵ Debreceni Újság 1916. október 14.

³⁶ Magyarország 1916. október 15.

Az Erdély-részi menekültek visszatelepítésével a belügyminisztérium október 21-i körrendelete már részletesen foglalkozott.³⁷ A rendelet értelmében a székhelyükre már a hónap közepén visszarendelt közalkalmazottaknak kellett a megélhetés lehetőségeit otthon előkészíteni. Csak ezután indulhattak haza a mezőgazdasági munkákban érdekelték, a gyorsan üzembe hozható gyárak vezetői és munkásai, az iparosok, kereskedők, lelkészek, tanítók, orvosok és gyógyszerészek. A lakosság visszatelepítésével és a gazdasági élet megzavart rendjének helyreállításával kapcsolatos feladatok helyszíni elintézésére szervezték meg az Erdély-részi Visszatelepítő Bizottságot (november 6-án), amely a Földművelésügyi Minisztérium kolozsvári kirendeltségének vezetése alatt állt.³⁸ Azok, akik nem voltak termelők (a nyugdíjasok, öregek, betegek), avagy otthonukban nem rendelkeztek elegendő készletekkel, csak később utazhattak haza. A korábban kiürített területekre való visszatérést személyazonossági igazolvány birtokában engedélyezték, amelyet a törvényhatóságok a menekültek közül kijelölt bizalmi ember közreműködésével állítottak ki.³⁹

A gyorsan jelentkező háború okozta kimerültség és élelmiszerhiány ellenére a városvezetés igyekezett megkönnyíteni az erdélyiek hazatérését. A hidegebb időjárás közeledtével létfontosságú volt meleg ruhával való ellátásuk, amely az adományok és az október 21–22-i gyermeknap bevételeinek köszönhetően eredményesen végződött. Az elért sikerekért, a gyors és az egész országban mintaszerűnek talált akcióért⁴⁰ a belügyminisztérium is elismerését fejezte ki. A kormány által szabályozott visszatelepítés október 26-án vette kezdetét, amikor az első maros-tordai menekültek elhagyták Debrecent. Az udvarhelyiek 27-én, a kis- és nagy-küküllőiek 28-án, a fogarasiak 30-án, a szebeniek 31-én, a hunyadiak november 1-jén, míg a hatóságilag ki nem ürített vármegyebeliek november 2-án indulhattak el.⁴¹ A városból távozó erdélyiek szinte kizárólag csak a menetrend szerinti személyvonatokat és az ún. „menekülszerelvényeket” vették igénybe, ugyanis ittlétük alatt eladták szekereiket, amikkel érkeztek. A debreceni és püspökladányi állomáson felállított üdítő (élelmező) központokban a különvonatok utasai ingyen kaptak meleg ételt, míg a gyermekeknek tejet és teát igyekeztek biztosítani.

A román betörés sújtotta vidékekre hazaérkezőket szomorú állapotok fogadták: kirabolt házak, elpusztult épületek, a mindennapi élethez szükséges cikkek hiánya. A látványos állami és társadalmi segélyprogramok ellenére az újjáépítés nagyrészt önerőből valósult meg.

Az ősz azonban nem mindenkinek hozta el a várva várt visszatérés lehetőségét. „Otthon azonban katonavilág volt, a polgári egyéneknek nem volt ott mit keresniök, sem ahová lábukat letenniök” – emlékszik vissza erre az időszakra Nagy András Debrecenben tanuló csíkszeredai diák.⁴² Ez volt az oka, hogy Csík vármegyébe a hazatérést tiltó rendelet megszűnéséig (1917. április) a városban nagyszámú erdélyi élt (számuk 1100 főre tehető).⁴³ Még akkor is csak azoknak engedélyezték a visszatérést, akikre a tavaszi munkák szempontjából otthon szükség volt. „Nem munkaképes egyének [...] a visszatelepítésből lehetőleg kizárandók.”⁴⁴ Az 1916-ban elmenekültek utolsó csoportjai a tanév végén hagyták el a Hajdúságot.

³⁷ 33000/1916 B.M. eln. számú körrendelete. Belügyi Közlöny 1916. október 24.

³⁸ A m. kir. minisztériumok 3745/1916 M.E. sz. rendelete. Belügyi Közlöny 1916. november 12.

³⁹ 33100/1916 B.M. eln. számú körrendelete. Belügyi Közlöny 1916. október 24.

⁴⁰ Debreceni Újság 1916. október 27.

⁴¹ Debreceni Újság 1916. október 26.

⁴² Dr. Nagy András: *i. m.* 41.

⁴³ Hajdú vármegyében 1917 januárjában még 9387 csíki menekült tartózkodott. Debreceni Független Újság 1917. február 13.

⁴⁴ Csíki Lapok 1917. április 4.

Összegzés

A menekülés kálváriája után központi kérdéssé vált, hogy ideiglenesen otthonra talál-e a szülőföldjéről elűzött lakosság. A kortársak félelme nem volt alaptalan, mert az idegen környezetbe csöppent, bizonytalan jövő előtt álló menekülteket nem volt könnyű megnyugtatni és ellátni. A háború okozta egyre romló gazdasági helyzet (rekvirálások, hadikölcsön) azt sugallta, hogy nagyobb esélye volt „hazátlanná válniuk a hazában”, mint hogy az előre kijelölt tartózkodási helyeket elfogadhatónak tartásuk. Debrecenben a tanács intézkedéseinek, a református egyház, a különböző civil szervezetek és egyesületek jótevékenységének köszönhetően azonban olyan kedvező légkör alakult ki, amelyben az erdélyiek otthonosan várhatták a hazatérés pillanatait. Bár a segélyezés során észlelhető kapkodás, összevisszaság néha növelte az elégedetlenség táborát, általában mindenki elismerte és nagyra értékelte a támogatásukért tett erőfeszítéseket. A menekültek közhangulatára nagy befolyást gyakorolt Csik vármegye közigazgatási tisztviselőinek tevékenysége, akik – a körülmények által ugyan behatárolt módon – mindig védtek és bátorították őket. Valószínűleg ez a magyarázata annak, hogy jó néhány erdélyi „világlátásnak” fogta fel az itt eltöltött pár hónapot: a falvak határát ritkán átlépő emberek új tájakat, szokásokat, helységeket ismertek meg. A többség – érthetően – „az édes otthon bűvöletében” élve türelmetlenül, nyugtalanul várta kényszervendégeskedése végét a civis városban.